

Балканскиот менталитет и елементите на традицијата (За женскиот „идентитет“ и „менталитет“ во јужнословенските литератури)

Луси Караниколова
Универзитет Гоце Делчев, Штип, Македонија

Апстракт: Без тенденција за исцрпен третман на предметното прашање во периодизациски рамки, во оваа статија се осврнувам пред сè на женскиот менталитет во разнородни текстови од јужнословенските литератури: драмата „Бегалка“ на Васил Иљоски, романот „Зона Замфирова“ на Стеван Сремац, подолгиот расказ „Тена“ на Јосип Козарац Преку „изолатија“ на т.н. „елементи на традицијата“ што се однесуваат на сфаќањето на „женскоста“, правам обид за „влез“ во културната меморија на балканските народи и нивниот менталитет во втората половина на 19. и почетокот на 20.век. Моите настојувања (и очекувања) се сведуваат на согледување на сличностите и разликите во „менталитетот“ на „балканската“ жена и преку него слика на културните состојби во различните општествени средини меѓу јужнословенските народи.

Клучни зборови: елементи на традицијата, менталитет, културна меморија, идентитет, женскост, жена.

ПРИСТАП

Оваа е типична „женски“ статија, со типична женска проблематика, но не и со жестока феминистичка или модерничка и постмодерничка родова настроеност. И како таква, таа, сосема се подведува под еден коментар на феминистката Елена Гајери, дека имено, „(...) улогата на жените во различните култури, стереотипите, митовите и начинот на кој се претставени во книжевноста, се предодредени од општеството, од конвенциите, од очекувањата, од образовните системи“ (Гајери, 2006 : 287).

Во таа смисла ја правиме оваа „мини дискусија“ за женскоста – како е претставена жената во јужнословенските литератури и тоа, преку традиционалното, односно нетрадиционалното однесување на насловните херојки во три разнородни текста: драмата „Бегалка“ од Васил Иљоски, романот „Зона Замфирова“ од Стеван Сремац и расказот

„Тена“ од Јосип Козарац.¹ Со други зборови, преку изолација, квантификација и квалификација на т.н. „елементи на традицијата“ што директно или индиректно се однесуваат на женскиот идентитет и менталитет се отвора можноста за „влез“ во културната меморија на балканските народи.

Сличностите и разликите на кои се наидува во третманот на трите женски лика: Ленче Кумановче, Зона Замфирова и Тена Павлетиќ се, ни повеќе ни помалку – слика и прилика на културните состојби во различните средини кај три јужнословенски народа од втората половина на 19-от, па сè до 30-тите години на 20-от век.

„ЖЕНСКИТЕ“ ЕЛЕМЕНТИ НА ТРАДИЦИЈАТА И МЕНТАЛИТЕТОТ

Под „елементи на традицијата“ ги подразбираме оние ентитети кои служат за „прочит“, и тоа без особен напор, на обичаите, размислувањето и начинот на однесување, кои, секако и повторно „традиционално“ се, односно треба да бидат, во согласност со она „нашето“ - „што ќе речат луѓето“ (=јавното мислење). Станува збор за увид во вкоренетите во нашиот, „балкански“ менталитет напишани правила на културата на живеењето, а кои традицијата ги задржала во една потесна или поширока социјална и национална средина.

„Женските“ елементи на традицијата пак, особено во текстовите што се предмет на наш интерес се однесуваат главно на традиционалниот, поточно патријархалниот третман на жената и „отстапувањата“ од него. Тие ја прикажуваат улогата на жената како мајка, ќерка, внука и послушничка, но и љубовница и бунтовничка и доволно „своја“, таква која знае да се „сроди“ со патријархалната тради-

ција, но и да ѝ пркоси, особено тогаш кога е загрошено нејзиното лично и многу значајно право на љубов.

Теоретски, овие „женски“ елементи на традицијата во македонската драма, српскиот роман и хрватскиот расказ кои се помалку строго патријархални, а мошне често „отскокнуваат“ од традицијата, односно недоследно ја почитуваат - ги сметаме за интегрален дел на елементите на традицијата. Тие, „женските“ елементи на традицијата се во тесна врска, или можеби подобро – во функција на менталитетот.

Според австрискиот социолог на културата Питер Динкелбахер, менталитетот се однесува на „(...) начинот и содржината на мислењето што го обележува одреден колектив во одредено време. Менталитетот, вели тој, се манифестира во постапките“ (Dincelbacher, 2009:15). Постапките пак, за да станат своевиден показател на менталитетот неминовно треба да се повторуваат и да траат низ времето. Менталитетот се манифестира во постапките зашто „(...) секоја постапка искажува нешто за менталитетот што стои зад неа; тој менталитет за нас станува достапен само со помош на интерпретација на трагите што ги оставила таа постапка (=историските извори)“ (Dincelbacher, 2009: 20). Во текстовите што ги ставаме под опсервација, „трагите“ на „историскиот“, „женски“ менталитет ги анализираме токму преку постапките на трите женски лика. Тие, пак, допуштаат да бидат посматрани од една современа дистанца, кога во „меѓувреме“ работите на планот на женскоста многу се променија, така што можно е наједноставно да се констатира дали нешто е добро или лошо. Сепак, промените и прифаќањето на тие промени не

значат и целосен раскин со некогашната традиција, ами само интерпретација и, во случајов личен и, се разбира, женски оптикум, по однос на нивната одржливост до денеска. Впрочем, за да сме реални и конкретни, само потсетуваме и подвлекуваме дека автори на сите три литературни дела се мажи.

Допирни точки

Што сè го чини сврзувачкото ткиво што ги доближува драмата на Иљоски, романот на Сремац и расказот на Козарац?

Најнапред заглавијата. Сите три текста во насловот го носат името на хероините околу кои се „кршат“ копјата по однос на прифаќањето, односно неприфаќањето на патријархалната традиција.

Во оваа смисла и воопшто, кога станува збор за можноста да се „допрат“ разнородни дела од овој тип, треба да се истакне дека Б од ВИ и ЗЗ од СС имаат мошне многу заеднички белези по однос на женските елементи на традицијата што во нив егзистираат и функционираат за разлика од Т на ЈК. Во расказот тие квантитативно се малобројни, што првенствено се должи на легитимната должина, односно краткост на жанрот, но и на фактот што во расказот, на преден план излегува тенденциозноста на неговиот автор и неговата Антејска поврзаност со татковинската почва и родните шуми. Сепак и како такви, „женските“ ентитети во Т од ЈК се сосема доволни за да ја отсликаат славонската женскост, особено славонската женска авангардност во услови на поробена и експлоатирана земја и татковина, притоа сосема лојално сведочејќи за културната меморија на хрватскиот народ од втората половина на 19 – от век.

Орото пред црква во ден недела е заеднички белег на јужнословенскиот менталитет што се среќнува во сите три текста. Тој е оној медиум околу кој и преку кој се реализира социјалниот живот на младината. На оро се случува љубов, додворување, дружење, тоа ги крие ставовите и сфаќањата, желбите и надежите колку на младата толку и на возрасната популација.

Како што известува Иљоски, на оро, момците и девојките не смеат да се допрат до „голо месо“ (Иљоски, 1988:37)², но затоа пак, по завршувањето на орото, не само момците послободно што гледаат туку и девојките „(...) се одделуваат во групи по две по три, погледнуваат скришум на момците, си шепотат и се кикотат“ (Иљоски, 1988:37). Во драмата на Иљоски функцијата на орото е особено истакната, како мобилизирачки и сублимирачки фактор по однос на другите елементи на традицијата, најмногу заради битовиот карактер на текстот.

И во романот на Стеван Сремац орото има клучна функција за севкупниот развој на настаните и во е прилог на идејата на текстот – социјалните разлики меѓу младите да не се земаат превид кога љубовта е во прашање љубовта. Од мноштвото примероци на орото како елемент на традицијата во романот на Сремац, издвојуваме еден, „женски“, за тоа како се однесуваат чорбаџиските ќерки, каква што е и Зоне кога одат на оро: „Понекогаш доаѓаше и до местата каде што се игра оро, но никогаш сама, ами секогаш со некоја другарка и пратена од измеќарката“ (Сремац, 1908:30).

Во расказот на Јосип Козарац орото се споменува само еднаш, и тоа попатно, за притоа да се потенцира еден друг обичај – носење црна шамија, во знак на жалост по заминувањето на љубениот во

војска или војна: „Некаде кон есен завладеа во селото пак прежниот живот, се пееше, се лудуваше, во неделите се играше оро како и секогаш, само понекоја црна шамија потсетуваше дека некој некогу уште не заборавил. Такви беа малку, но меѓу нив беше Тена: црната шамија на главата беше сведок дека уште мисли на водникот“ (Козарац, 1976 : 103).

Како елемент на традицијата на кој се наидува во трите дела, оро то имплицитно ја покажува положбата на жената во локалниот општествен живот: ако девојките во Б од ВИ не смеат да бидат транспарентни во изразувањето симпатија или љубов спрема момчињата, тогаш во ЗЗ од СС оваа родова ограниченост уште и се интензивира со истакнувањето на социјалната припадност на чорбациската ќерка кон патрициите, кои „ретко слегуваа меѓу плебејците“. Во расказот пак за убавата Тена, женската обележаност, дека е таа „зафатена“ (=носење црна шамија) треба да биде на очиглед на оро то, зашто, вообичаено, на оро доаѓаат сите.

Начинот на додворување е елемент на традицијата што е заеднички за трите текста, а кој дозволува во него и преку него да се „прочита“ женскоста и односот кон неа. Во драмата и романот забележително е непријатното, круто и безмалку дрско и речиси „невоспитано“ однесување на девојката кон момчето – така се однесуваат Ленче и Зона спрема Бошко и Мане. Но, длабоко зад таквото непријатно и непријателско женско однесување се крие вкоренетата традиција – жената да не смее јасно и гласно да ја изрази својата љубов, оти е тоа срамота.

Феноменот додворување во хрватскиот расказ се сретнува во еден пример: „Селските женкари

фрлија око на неа та фатија да облетуваат околу неа“ (Козарац, 1976:98), ако притоа не се сметаат ситуациите кога Французинот Леон, Циганинот Ѓорѓе и соселанецот Јозо ќе живеат едновремено со Тена. Во оваа смисла, поведението на славонката Тена е сосема поинакво од она на Ленче и Зона. Таа е ставена или поточно „фрлена“ од родениот татко во позиција на нечија љубовница, зашто тој, родителот е доволно мрзелив за да не ја обработува земјата што е во негова сопственост, а ќерка му материјално да придонесува за куќата. Ова не значи дека го браниме неморалот на Тена ниту пак го оправдуваме, туку само ги потенцираме авторските позиции кој проституирањето на својата хероина го користи за да го искритикува и искирикира недомаќинскиот однос спрема татковинската земја.

Зборувајќи за „женскоста“ кај Тена, надвор од нејзиниот неморал, може да се констатира нејзината свесност и самоувереност, но сè дотогаш додека повторно не се врати на своето – дека љубовта кон чешкиот водник Беранек е смислата на нејзиниот живот. Имено, во еден момент, стоејќи пред огледало Тена размислува вака: „Јас сум јас; сè што е на мене мое е!... Каква наслада ја обзеде кога сети оти сама ќе ги управува својата волја, својата мисла, својата снага“ (Козарац, 1976:99). Ова е еден од можеби најпрогресивните примероци на женскост во јужнословенските литератури од крајот на 19-от и почетокот на 20-от век.

За разлика од Тена, Ленче на Васил Иљоски ќе го поднесува деспотизмот на својот татко кој не ѝ дозволува да мисли за себе и својот избор за сопруг, но и мајчиниот став и страв дека женското дете треба да „трпи“ и да го слуша мажот: „Зар имаш уста да зборуваш?, ќе ја праша аџи-Трајко

ќерка си. Имаш ли да речам срам да се засрамиш? Каде ти е образот? Пфу, резилак (...) Нема ти што да мислиш! Има, да речам кој да мисли за тебе (...) Ќе биде како јас што реков. Свршено е тоа“ (Иљоски, 1988:63-64). Колку и да е онеправдана женскоста во Б од ВИ, на нејзина страна застанува и самиот автор. Зашто имено, идејата на драмата се сведува на: „Обеспредметување на деспотизмот, на правото да се суди и господари за луѓето и нивните односи и патријархалното право да се крои судбината на чедото од страна на родителот, главно исказ на власт на таткото спрема ќерка“ (Момировска, 1977:15).

И во романот 33 од СС се наидува на сличен патријархален третман на женскоста, што делумно и имплицитно е осуден од самиот автор. Имено, овде станува збор за тоа дека девојките треба рано да се мажат, дека женските деца не треба да се школуваат и дека, ако за некоја девојка еднаш се слушне лош глас, тогаш таа станува „поништена таксена марка“ (Сремац, 1908 :77). „Таму, на Исток, истакнува Сремац, и порано се созрева и порано се старее. Штом девојчето ќе почне да ја гризе долната усна и терзијата ќе почне да ѝ земе мерка и да ѝ шије фустани – таа е за мажење“ (Сремац, 1908:13). Опишувајќи ја традицијата, едновремено опишувајќи го и менталитетот, авторот покажува скриено негодување по однос на нив. И уште еден фрагмент од романот на Сремац, што само навидум е типично „машко“, иронично писмо за женското однесување: „Веројатно според оној општ закон според кој женскиот свет се владее, онака исто како и овците или гуските кога ќе потрчаат (...), а и не знаат ни каде трчаат ни зошто трчаат – според тој ист закон веројатно сите девојки го гледаа Мане, а

според нив, според тој ист закон пошла и малата Зоне“ (Сремац, 1908:25). Допадливиот хумор на српскиот реалист што е толку моќен што да може со рака да се допре и не е случајно таков – исмевањето на женската постапка значи и изразување на симпатии по однос на неа, особено ако се земе превид дека тоа е навистина постапка на менталитетот.

Како патријархален елемент на традицијата, стројништвото, барем во делата што се предмет на наш интерес е пред сè, женска компетенција.

Во Б од ВИ, правото да одлучи за идниот животен сопатник на Ленче си го зема нејзината тетка Мирса: „Мирса: (...) Така и нашето Ленче, стасало пред време. Затоа треба со време да го мажиме. Што се вели зборот: ‘Врзана козица, мирна горица’. Ако ја оставиш така, ќе ја земе ѓаволот, ќе ѝ пукне глас, па после не ќе можеш да ја омажиш. Туку има еден арен к’смет: Чорбаџи Стојко пуштил збор дека ја сака за Досета“ (Иљоски, 1988:59).

Во 33 од СС, за мажачката на Зона одлучува цел еден конзилиум од тетки, вујни и стрини, кои везден ќе ја советуваат секогаш да мисли на своето чорбаџиско потекло: „Што повеќе и на поубаво се развиваше, сè посилено тие ја напаѓаа и поубедливо ја советуваа: дека треба да внимава на себе и дека секогаш треба да има на ум чија е и која е“ (Сремац, 1908:27).

Во расказот Т од ЈК, стројништвото се сретнува само еднаш, во обидот на мајката на Тена, пред својата смрт добро и паметно да ја вдоми ќерка си. Овде не доминира улогата на родителката во изборот на ќерката, дотолку што таа, мајката ѝ остава простор сама да се одлучи за кого ќе се омажи:

„Мајка ѝ знаеше кој час удри па ја чуваше и бранеше како што знаеше најдобро. Имаше и ергени што ѝ понудија рака, но нејзе еден ѝ беше како и друг. Мајка ѝ причека малку за да види кого ќе избере таа, но кога се увери најпосле оти од нејзиното срце не избива љубовна жар ниту кон еден, го избра таа Јозо Матиевиќ, ерген, и доста угледен, и доста имотен“ (Козарац, 1976:98).

Непочитувањето на изборот на девојката, односно недопуштањето сама да одлучи за својата мажачка најсилно се изразени во драмата на Иљоски. Овде станува збор за отворено непочитување на правото на избор на ќерката до толку што таа не смее да каже ниту што мисли. Впрочем, токму таквиот став на таткото е осуден во драмава со самиот факт што Ленче станува бегалка за Бошко, момчето што го љуби, а и подоцна, кога аци – Трајко, на Прочка, ќе се разнежни кога ќе го земе внучето во прегратка. Во романот на Сремац, стројништвото, како впрочем и мноштво други елементи на традицијата се подложени на потсмев, преку финиот хумор, кој честопати ја преминува границата и станува сатира. И овде, како и во Б победува љубовта, што пак, значи дека победува и женското право на сопствен избор на животен сопатник, што е силен прогресивен елемент во контексти во кои доминира патријархалниот дух. И стројништвото во Т од ЈК како впрочем и сите други традиционални ентитети е поинакво од она во драмата и романот. Имено, овде мајката, можеби само затоа што и таа е жена, покажува минимум почит спрема одлуката на ќерка си така што ја остава таа самата да одлучи кого од славонските момци ќе одбере за свој маж. Дури откако Тена ќе покаже крајна незаинтересираност по однос на тоа прашање,

мајката ја носи одлуката – да ја омажи за угледен и имотен соселанец. Впрочем, веќе се рече, во расказот за убавата Тена, причините што е таа помалку традиционална и патријархална од Ленче и Зона се должат најмногу на контекстот на расказот, но и на фактот што таа, како херојка доаѓа во допир и со западни, „прогресивни“ или „попрогресивни“ фактори кои неминовно ќе повлијаат на нејзиното однесување. Во оваа смисла и може да се рече дека славонскиот менталитет е повеќе склон кон Запад, за разлика од македонскиот и српскиот, во драмата на Иљоски и романот на Сремац, кои останале во традиционалните рамки на ортодоксниот Исток.

Феноменот озборување е последна точка на доближување меѓу трите анализирани дела. И тој е типична женска одлика, која е најсилно манифестирана во романот на Сремац, каде што е прикажана во раст, во развој и во секоја случај карикирано: „Овде седнуваат на оние селски, грубо изделкани и склопени столчиња, па постојано печат и сркаат кафе, или јадат печени семки од тиква или пуканки од пченка и, така раскомотени, само во елечиња и шалвари, слушаат новости од комшилакот, маалото и градот; тука претресуваат сè, обично и редовно никого не го оставаат на мира“ (Сремац, 1908:4-5). Или: „Иако хаџи Замфир строго забрани на никој надвор од куката ни збор да не се рече, сепак не можеше никако, ама баш никако тоа да остане тајна, веќе и затоа што тоа навистина се случи, а уште повеќе и затоа што тоа, се случи во присуство на пет жени (сметајќи ја тука и Дока), од кои две – Таска и Дока – беа совршени и според тоа и страшни за распространување на вознемирувачки (и вистинити и лажни) гласови отколку некој весник

кој би се растурил во десет илјади примероци“ (Сремац, 1908:50). И оваа постапка на Сремац, хуморот и потсмевањето по однос на женското озборување, не можеме да ја осудиме дека тенденциозно сака да ја омаловажи женската. Имено, овде, можеби повеќе од сите други елементи на традицијата со женски признак тоа и се прави – таа, жената, сепак се исмева, но тоа е изведено симпатично, во вообичаен негов, хумористички манир, така што повеќе е во прилог на показ и приказ на српскиот (читај балканскиот) женски менталитет, одошто претставува критика на една типична женска постапка. Во секој случај, кај Сремац хуморот, што како тон доминира во романот умее секоја критика да ја неутрализира.

ПАТРИЈАРХАЛНОТО VIS A VIS ПРОГРЕСИВНОТО

Наспроти доминацијата на патријархалниот дискурс, особено во драмата Б од ВИ и романот ЗЗ од СС, трите текста од јужнословенските литератури, и покрај времето кога се настанати, располагаат и со низа прогресивни елементи по однос на третманот на женската.

Бегалката Ленче Кумановче на пример, колку и да е принудена да го почитува зборот на таткото и да ѝ премолчи на мајка си кога ја советува дека жената треба да „трпи“, таа сепак, со самиот чин на тајно заминување за избраникот Бошко, ја пренебрегнува и патријархалната традиција и ѝ пркоси на волјата на родителот. Освен тоа, во однесувањето со Бошко, кога тој ѝ се додворува, таа благо и умерено, но сепак кокетира со него. Најпосле, кога ќе се одлучи да појде за Бошко, веќе како бегалка,

Ленче отворено, без ракавици и негодување му признава на Бошко дека го љуби.

Веќе се рече, вметнатите прогресивни елементи во едно вакво изразито битово опкружување е резултат на идејата на текстот – да се прекрши вкоренетата и тешка за поднесување патријархална традиција – родителот, по своја волја да одлучува за мажачката/ женидбата на своето дете.

Во романот ЗЗ на СС се наидува само на два прогресивни елемента кои ја афирмираат женската во традиционалното опкружување. Имено, едниот зборува за женската „смелост“, и на помладите и на постарите да го „загледуваат“ Мане, првите „скришум, под око“, вторите „(...) тие што велат дека го сакаат како свое дете, тие не само што послободно го гледаат туку и застануваат и разговараат со него“ (Сремац, 1908 : 9). Имено, манифестирањето на симпатиите, на љубовта на жените спрема мажите, веројатно почнуваат, во тој период на размеѓието меѓу двете столетија, 19-от и 20-от да се ослободуваат од стегите на патријархалното, за полка да се прилагодуваат кон природното и спонтано изразување на љубовта.

И уште еден авангарден женски елемент во романот на Сремац е постапката на насловната херојка кога таа му подарува на Мане букет бели хризантеми. Се работи повеќе за клучен елемент на расплетот на приказната отколку што авторот сакал да обрне внимание на „модерноста“ на Зоне. Тоа е „извинување“ на девојката упатено до момчето што воопшто не е за занемарување, зашто оваа постапка навистина носи со себе доза на авангардност, свежина, нова енергија – тоа е доблест, тоа е и храброст, жената да преземе решителен чекор, прва да му пристапи на мажот, во името на

заедничкото добро. За неа Сремац можеби и самиот не бил свесен, така што постапувајќи по интуиција, успеал само да го преслика своето време во својот роман.

Во расказот Т од ЈК пропорциите меѓу традиционалните и прогресивните елементи се поинакви од оние во македонската драма и српскиот роман. Неговиот контекст не е изразито битов и традиционален, тој е родокраен, безмалку Антејски и славонски, национален. Женските елементи на традицијата овде се далеку помалубројни од оние во македонската драма и српскиот роман. Не се многубројни ниту оние прогресивните, но според впечатокот се „поагресивни“. За нив, квалификативот неморал би бил мошне лаичка и површна определба, зашто имено, идејната определба на текстот има поинаква димензија.

Славонската жена, која Тена и ја претставува е навистина слободна и самосвесна, за разлика од Ленче Кумановче и Зона Замфирова. Нејзината љубов, па дури и онаа порочната не ја кочат силите на традицијата, а уште помалку духот на патријархалното. Така: „Многу девојки и жени во селото имаа свој војник љубовник, сè беше задоволно и среќно. Дури и мајка ѝ да беше жива, ни таа не ќе можеше да ја спречи таа љубов, оти со идењето на војската наваси љубовта како болест што никој не можеше да ја спречи“ (Козарац, 1976 : 103).

Манифестацијата на љубовта на славонската жена ќе екстензивира до ниво на проституција, за деморализацијата на насловната херојка да стигне дотаму што „(...) она нејзино чувство, дека никаде не стои запишано оти таа му припаѓа само на еден единствен човек сега фати цврст корен во неа“ (Козарац, 1976 : 118). Сепак, тенденција на

расказов не е да се претстави аморалната Славонка како некаква нововоспоставена традиција, туку да се искритикуваат роднокрајците што допуштаат туѓинците да ја експлоатираат татковинската земја: „Славонија е слична на презреана овошка што паднала од стеблото па сега ја гризат и оси, и пчели, и муви, и сè поради тоа дека Славонецот бил мрзлив да ја обере својата овошка“ (Козарац, 1976:126).

Билансот на традиционалното *vis a vis* прогресивното, и покрај нивната инцидентна расфрленост низ текстот допушта да се констатира дека, елементите на новото, иако врамени во неморал, се неутрализираат не само со финишот на расказот, кога огрдената Тена повторно ќе се спои со водникот Беранек, сега веќе инвалид туку и со своевидното, имплицитно наравоучение дека колку и светот да напредне, цената на љубовта, па и на традицијата ќе си остане иста – во секој случај висока.

А љубовта, како фактор што силно ги поврзува трите херојки, зашто во нејзино име и го „стекнуваат“ својот идентитет, заедно со традицијата, патријархалното и прогресивното се доволни за денешниов човек да има „увид“ во јужнословенскиот, односно балканскиот менталитет од крајот на 19-от и првите децении на 20-от век.

Ленче Кумановче, Зона Замфирова и Тена со својот пример на пркос и покорување, едновремено, патријархалност и слободоумност, исто така, доволно придонесуваат за воскреснување на културната меморија за еден простор и едно време, колку блиски, исто толку и далечни...

БЕЛЕШКИ

- [1] Во натамошниот текст ќе ги користиме кратенките Б од ВИ, ЗЗ од СС и Т од ЈК.
- [2] Во натамошниот текст, бројките во загради, веднаш до цитатот, ја означуваат страницата од која е тој преземен, а според изданијата: Васил Иљоски, „Бегалка“, Скопје, „Мисла“, 1988 год., стр. 33-111; Сремац, Стеван, „Зона Замфинова“, 1908 год., електронско издање; Јосип Козарац: „Тена“ во „Избор“, „Мисла“, „Нова Македонија“, „Култура“, „Македонска книга“, „Наша книга“, Скопје, 1976 год., стр. 95-139

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

- [1]. А. Арадурај, *Kultura i globalizacija*, Beograd, Biblioteka XX vek 2011 (1)
- [2]. А. Вангелов, Јосип Козарац: *Попалба на природата и на активизмот*, во книгата: Јосип Козарац, Избор, Скопје, Мисла, Нова Македонија, Култура, Македонска книга, Наша книга 1976 (2)

- [3]. З. Е. Гајери, *Феминизмот и gender studies*, Скопје, Магор, Скопје, 2006 (3)
- [4]. Л. Георгиевска-Јаковлева, *Идентитет(и)*, Скопје, Институт за македонска литература, Скопје, 2012 (4)
- [5]. Ј. Деретић, *Кратка историја српске књижевности*, Београд, Београдски издавачко-графички завод, 1990 (5)
- [6]. Р. Dincelbaher, *Istorija evropskog mentaliteta*, Podgorica, Službeni glasnik, 2009 (6)
- [7]. В. Иљоски, *Бегалка*, Скопје, Мисла, стр. 33-111, 1998 (7)
- [8]. Л. Иригаре, *Спекулум на другата жена*, Скопје, Еуро-Валкан, 2002 (8)
- [9]. В. Јаќоски, *Фолклорот во македонската драма*, Скопје, Македонска книга, Институт за фолклор „Марко Цепенков“ 1983 (9)
- [10]. Ј. Козарац (1976): *Избор*, Скопје, Мисла, Нова Македонија, Култура, Македонска книга, Наша книга, 1976 (10)
- [11]. З. Крамариќ, *Идентитет, текст, нација*, Скопје, Табернакул, 2010 (11)
- [12]. Н. Момировска, Нада, *Васил Иљоски-творечка особеност и литературно-драматуршка еволуција*, Скопје, Наша книга, 1977 (13)

